

Марія Валеріївна Кудла,
аспірант,

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
вул. Садова, 2, м. Умань, Україна

ПРОБЛЕМА УПРАВЛІННЯ ПОЧАТКОВОЮ ШКОЛОЮ В УКРАЇНІ В ПЕДАГОГІЧНІЙ НАУЦІ ТА ПУБЛІЦИСТИЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Мета статті полягає у характеристиці та узагальненні поглядів управлінців, педагогів, науковців, громадських діячів на систему управління початковою школою в Україні в другій половині XIX – на початку XX століття. Використано загальнонаукові методи (аналіз, синтез, конкретизація, порівняння, узагальнення) та проблемно-хронологічний і ретроспективний методи. Доведено, що у педагогічній науці та публіцистиці досліджуваного періоду розкрито основні змістові та процесуальні засади управління початковою школою. У межах обґрунтованої авторської періодизації розкрито роль педагогічної громадськості в розвитку системи управління початковою школою на українських землях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX століття. Виокремлено напрями удосконалення управління сучасною початковою школою України з урахуванням конструктивних історичних надбань.

Ключові слова: початкова школа, управління, персоналія, інспектор, система управління, земська школа, навчальний округ, історія початкової освіти.

Одним із важливих та пріоритетних напрямів сучасної державної освітньої політики є пошук наукових підходів до удосконалення системи управління загальноосвітніми навчальними закладами. Сьогодні відбувається становлення нової моделі місцевого самоврядування та самоорганізації територіальних громад, а тому аналіз історичного досвіду минулого заслуговує на особливу увагу. Досить ефективним у цьому аспекті, на нашу думку, є період другої половини XIX – початку XX ст., характерною особливістю якого були суттєві зрушення в управлінні початковою школою та теоретичне обґрунтування вітчизняними ученими управлінської діяльності.

Окремі аспекти теоретичного обґрунтування управління навчальними закладами різних типів в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. досліджено у дисертаційних роботах сучасних науковців (Л. Березівської, Л. Гаєвської, Л. Зеленської, О. Кірдан, І. Лебідь, Л. Прокопенка та ін.), однак названі автори не ставили собі за мету окреслити внесок дослідників імперського періоду у розвиток теорії управління освітою.

Мета статті – схарактеризувати та узагальнити погляди управлінців, педагогів, науковців, громадських діячів на систему управління початковою школою України у другій половині XIX – на початку XX століття.

На основі системи критеріїв (основні нормативно-законодавчі акти, особливості становлення та розвитку початкової ланки освіти, організаційного та педагогічного) нами виокремлено два періоди розвитку системи управління початковою школою України у другій половині XIX – на початку XX століття: 1864–1873 рр. (перший період) і 1874–1917 рр. (другий період).

Констатуємо, що упродовж 1864–1873 рр. відсутні окремі публікації щодо системи управління початковими школами, а деякі аспекти представлені у розрізних збірниках законів та положень, аналітичних статтях, розміщених на сторінках «Журнала Міністерства народного просвещения».

Ідеї щодо управління початковими навчальними закладами містяться у ґрунтовних дослідженнях М. Сухомлинова «Матеріали для історії освіти в Росії за царювання імператора Олександра І» (1866 р.) й присвячені освітньо-управлінським питанням управління на найвищому – імперському рівні. У роботі А. Лохвицького «Губернія, її земські та урядові заклади» (1864 р.) надано вичерпну характеристику системи управління освітою та її адміністративних органів. У роботі О. Головніна «Записки для небагатьох» (1867 р.) з політично-урядової точки зору схарактеризовано структуру системи управління освітою, фінансування та контролю.

Публіцистичні матеріали представлені розвідками О. Бобржицького, М. Богатинова, Ф. Ділігенського В. Ігнатовича, А. Тимофєєва, Ф. Толя на ін., у яких висловлено низку критичних зауважень та позитивних відгуків стосовно проекту статуту народних училищ 1861 р.

Детальний аналіз змін у системі управління початковою школою на центральному, окружному та місцевому рівнях, державного контролю закладів освіти уміщено в статтях І. Корнілова «Зауваження про народні училища Міністерства народної освіти» (1862 р.), М. Костомарова «Заважати чи не заважати навчатися?» (1862 р.), О. Головніна «Про головні засади положення для народних шкіл» (1863 р.) та ін.

У брошурі М. Корфа «Земське питання (Про народну освіту)» [4] зазначено про підготовку в Олександрівському земстві народних вчителів для сільських шкіл [4, с. 29–30]. З погляду М. Корфа, основну роль в утворенні та утриманні народних шкіл повинна взяти на себе держава [4, с. 33], поєднуючи зусилля із земством і селянськими громадами [4, с. 43].

Відзначимо, що завдяки наполегливій діяльності М. Корфа й повітового земства у 1872 р. в Олександрівському повіті функціонувало 55 початкових шкіл (до 1866 р. їх було всього чотири) [3, с. 123]. Значимими та конструктивними на

сучасному етапі реформування системи початкової освіти вважаємо ідеї М. Корфа щодо громадської підтримки діяльності початкової школи та управління нею.

Таким чином, теоретичне обґрунтування управління початковою школою в Україні у 1864–1873 рр. представлена науковими розвідками, присвяченими обґрунтуванню структури управління початковими школами, обговоренню та втіленню у життя нормативно-законодавчих документів, що регулювали діяльність початкових шкіл.

Упродовж другого виокремленого нами періоду 1874–1917 рр. у працях управлінців, педагогів, науковців, громадських діячів розкрито основні змістові та процесуальні засади управління початковою школою, схарактеризовано систему управління початковою школою в Україні.

На основі проблемно-тематичного критерію нами об'єднано основні праці цього періоду в такі групи:

1. Стан початкових шкіл України у контексті освітніх реформ –схарактеризовано у роботах М. Драгоманова «Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії» (1877 р.), О. Пазухіна «Сучасний стан Росії і станове питання» (1886 р.), М. Стороженка «Реформи у Малоросії при гр. Румянцеву» (1891 р.), К. Джаншиєва «Епоха великих реформ» (1900 р.), Б. Глинського «Нариси російського прогресу» (1900 р.) та ін.

Зокрема, у 1874 р. М. Корф виступив проти реакційного «Положення про початкові народні училища», яке ставило їх у залежність від інспекторів, він розробив питання інспектування та інструкування народної школи.

На переконання М. Драгоманова, про потребу в освіті «для мужика в Росії заговорили вголос тільки тоді, коли постало питання про селянську волю. Проте, й після відміни кріпацтва селяни не мали можливості здобувати початкові знання, бо ж більшість свого життя працювали на пана аби якось прокормити себе і своїх дітей» [2]. Вражаючими, на переконання М. Драгоманова, є цифри щодо фінансування шкіл: «у 1876 р. з 559361193 руб. усі витрати по імперії на школи для селянських дітей становили 3980089 руб., тоді як на панські та попівські по всіх міністерствах сягали 32 млн. руб. Також були й такі школи, яким держава виділяла понад 1000 руб. за рік на кожного панича, в середньому, кожний панич у школі «коштує» на рік 867 руб., тоді як на кожну мужичу дитину в школі з державної скарбниці виділяється на рік лише 4 коп.» [2]. Отже, ідея М. Драгоманова щодо фінансування різних типів шкіл є особливо актуальною і сьогодні, у зв'язку зі становленням мережі опорних шкіл та потребою забезпечення належного державного фінансування загальноосвітніх шкіл різних типів.

Пореформений період (з 1863 р.) М. Драгоманов описував так: «Немає вже царського начальства й стільки розуму та глузду, скільки було ще на початку 1860-х р. Тоді все-таки були і серед вищого начальства хоч сліди партії, мужицької чи панської, освітньої чи попівської, нової чи старої, слов'янської чи німецької, – чи, як би там їх звали.

Тепер і те все забуто або розгублено, а нового не надумано – і тепер уряд Росії просто тимчасово зібрана згряя людей, з яких кожний робить, що в голову прийде. Більша частина самого начальства знає, що довго не попанує – сама не вірить ні в силу свою, ні ще менше в силу царську» [2, с. 96].

Відношення держави щодо розвитку початкової школи, зовнішнього та внутрішнього її упорядкування дослідив О. Окольський [6]. Також досить ґрунтовно автором проаналізовано роль різних відомств (духовного, військового) та міністерств (народної освіти, державного майна, фінансів), які мали у своєму підпорядкуванні чималу кількість початкових шкіл, що, на думку автора, перешкоджало розвитку початкової освіти. Таке розмаїття відомчого підпорядкування навчальних закладів тільки підтверджувало хаос у їх роботі. О. Окольський був прихильником того, щоб всі навчальні заклади підпорядковувалися Міністерству народної освіти, оскільки всі інші міністерства «вважають освітянські справи другорядними» [6, с. 194].

2. Структура управління та роль земств у системі початкової ланки освіти: М. Корф «Наші педагогічні питання» (1882 р.), М. Дебольський «Наше освітнє відомство. Початкова школа» (1883 р.), І. Белоконський «Нова фаза у діяльності земств щодо народної освіти» (1898 р.), В. Фармаковський «Початкова школа Міністерства народної освіти» (1900 р.) та «До питання про загальне навчання» (1903 р.), Ю. Бунін «Про витрати земств на народну освіту» (1902 р.), А. Коношенко «До історії земської школи на Херсонщині» (1908 р.), С. Рождественський «Нариси з історії систем народної освіти в Росії у XVIII і XIX століттях» (1912 р.), Н. Чехов «Народна освіта в Росії із 60-х років XIX століття» (1912 р.) та ін. Особливо цінним у аспекті досліджуваної проблеми вважаємо фундаментальне дослідження Г. Фальборка і В. Чарнолуського «Народное образование в России» [7].

Серед публікацій слід виділити роботу історика, професора П. Мілюкова «Нариси по історії російської культури», опубліковані у 1896–1903 рр. З нашого погляду, найбільший дослідницький інтерес становить третє видання цієї праці, особливо його друга частина «Церква і освіта» [5]. У ній автор характеризує управління у процесі становлення та розвитку мережі початкових шкіл, відзначає, що початкову школу створив не уряд, а громадськість. Показовим є те, що автор надав статистику та оцінку створення і розвитку шкіл грамоти, земської, церковнопарафіяльної школи в другій половині XIX століття. На підставі ретельного дослідження він зробив цілком обґрунтований висновок про те, що тільки до кінця 90-х років XIX століття бюрократичний устрій старої школи, з її релігійно-монархічними тенденціями, поступився місцевому устрою, заснованому на все більш широкій участі громадської ініціативи, з тенденціями світськими й демократичними. У меншій мірі П. Мілюков окреслив вплив суспільної думки на процес

вироблення стратегії і тактики модернізації початкової освіти в країні.

Важливою для нашого дослідження є праця В. Фармаковського «Начальная школа Министерства народного просвещения» [8], у якій автор детально описує види початкових училищ та управління ними, особливу увагу надає матеріальній стороні розвитку початкової школи, статистичним даним щодо кількості навчальних закладів цього типу, а також здійсненню порівняльного аналізу стану початкової освіти в різних губерніях, місцевостях.

3. Особливості управління початковими закладами різних типів та внесок громадських діячів, педагогів у розвиток початкової школи: В. Вахтеров «Позашкільна освіта народу. Сільські бібліотеки, книжкові склади. Недільні школи і повторювальні класи» (1896 р.), Я. Абрамов «Наші недільні школи: їх минуле та теперішнє» (1900 р.), В. Чарнолуський «Земство і народна освіта» (1910 р.), «Приватна ініціатива у справі народної освіти» (1910 р.), Я. Мікетов «Земство і навчальне відомство» (1914 р.); Б. Веселовський «Загальне навчання та земство» (1914 р.) та ін.

Дослідницький інтерес, з огляду на досліджувану проблему, становлять матеріали учасників реальних

суспільно-просвітницьких процесів виокремленого періоду, зокрема праця С. Блонського «Народные школы с малорусским языком» [1]. Значимим є те, що автора, С. Блонського, залучали до обговорення проблеми реформування управління шкільною освітою. Він надав пропозиції щодо створення шкіл, підтримував необхідність запровадження в початкових школах української мови, пропонував рекомендації щодо внесення змін у влаштування початкової освіти в школах грамоти, надав розрахунки витрат на утримання церковно-шкільного управління, вважав, що все початкове навчання повинно підпорядковуватися духовному відомству.

Таким чином, нами схарактеризовано та узагальнено погляди вчених, педагогів, управлінців, громадських діячів досліджуваного періоду на проблему управління початковими школами в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Актуалізовано погляди О. Головніна, М. Драгоманова, М. Корфа, П. Мількова, О. Окольського та ін. й зроблено висновок про можливість використання ідей вищезгаданих педагогів як надійного підґрунтя у розвитку сучасної теорії управління освітою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блонский С. А. Народные школы с малорусским языком / С. А. Блонский. – Житомир : Типо-литография М. Дененмана, 1905. – 50 с.
2. Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії / М. Драгоманов. – Женева : Громада, 1877. – 152 с.
3. Корф Н. А. Доклад училищному Совету члена III участка барона Н. А. Корфа за 1871–1872 учебный год // Доклад Александровскому училищному совету членом его: Ф. Ф. Малеева, Д. Т. Гнедина, Е. И. Шабельского, барона Н. А. Корфа и фон-Шварца, о произведенной каждым из них ревизии училищ, за 1871–1872 учебный год. – Екатеринослав, 1872. – С. 123.
4. Корф. Земский вопрос (О народном образовании). – СПб, 1867. – 64 с.
5. Мильков П. Очерки по истории русской культуры: Часть 2. Церковь и школа (вера, творчество, образование) / П. Мильков. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова. – 1897. – 375 с.
6. Окольский А. Об отношении государства к народному образованию / А. Окольский. – СПб. : [Б. и.], 1872. – 628 с.
7. Фальборк Г. А. Народное образование в России / Г. А. Фальборк, В. И. Чарнолуцкий. – СПб.: Изд-е О. Н. Поповой. – 1900. – 263 с.
8. Фармаковский В. Начальная школа Министерства народного просвещения / В. Фармаковский. – СПб., 1900. – 200 с.

Мария Валерьевна Кудла,
аспирант,

*Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины,
ул. Садовая, 2, г. Умань, Украина*

ПРОБЛЕМА УПРАВЛЕНИЕ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛОЙ В УКРАИНЕ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ И ПУБЛИЦИСТИКЕ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

Цель статьи состоит в характеристике и обобщении взглядов управленцев, педагогов, ученых, общественных деятелей на систему управления начальной школой в Украине во второй половине XIX – начале XX века. Используются общенаучные методы (анализ, синтез, конкретизация, сравнение, обобщение), а также проблемно-хронологический и ретроспективный методы. Доказано, что в педагогической науке и публицистике исследуемого периода раскрыты основные содержательные и процессуальные основы управления начальной школой. В рамках обоснованной авторской периодизации раскрыта роль педагогической общественности в развитии системы управления начальной школой на украинских землях Российской империи во второй половине XIX – начале XX века. Акцентировано, начальные учебные заведения были различных типов: государственные и частные, городские и сельские. Основными типами начальной школы в 1861–1917 гг. были земские школы, образцовые училища

Министерства народного образования, церковно-приходские школы, школы грамоты (в селах) и городские приходские училища и школы городского самоуправления (в городах). Уточнено, что неотъемлемой частью источниковой базы исследования проблемы являются периодические издания второй половины XIX – начала XX века, где опубликованы труды педагогов, управленцев, касающиеся проблемы управления начальным звеном образования, а именно: «Вестник воспитания» (1890–1917), «Журнал Министерства народного просвещения» (1834–1917), «Русская мысль» (1880–1918), «Русская школа» (1890–1917) и др. В многочисленных монографиях, мемуарах, методических пособиях для начальной школы отечественные педагоги и управленцы, а именно: М. Бунаков, Б. Веселовский, В. Водовозов, Б. Гринченко, М. Демков, Е. Звягинцев, П. Каптерев, Н. Корф, Н. Пирогов, С. Русова, А. Теплов, Д. Тихомиров, Г. Фальборк, В. Чарнолуцкий, Н. Чехов охарактеризовали механизм управления начальным звеном образования. На основе анализа трудов С. Блонского, А. Головнина, М. Драгоманова, Н. Костомарова, Н. Корфа, А. Лохвицкого, П. Милокова, М. Сухомлинова, А. Окольского, В. Фармаковского и др. обобщенно идеи по управлению начальной школой. Выделены направления совершенствования управления современной начальной школой Украины с учетом конструктивных исторических достижений.

Ключевые слова: начальная школа, управление, персоналия, инспектор, система управления, земская школа, учебный округ, история начального образования.

Maria Valeriivna Kudla,

Postgraduate,

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

2, Sadova Str., Uman, Ukraine

THE PROBLEM OF MANAGING PRIMARY SCHOOL IN UKRAINE IN PEDAGOGICAL SCIENCE AND PUBLICISTICS OF XIX – EARLY XX CENTURIES

The article is aimed at characterizing and summarizing views of administrators, teachers, scientists, public figures on management system of Ukrainian primary school in the second half of the nineteenth – early twentieth centuries. General scientific methods were used (analysis, synthesis, concretization, comparison, generalization) as well as problem-chronological and retrospective methods. It has been proved that both pedagogical science and publicism of the studied period reveal basic content and procedural principles of primary school management. Within studied periodization the author reveals the role of pedagogical community in the development of primary school management system on the Ukrainian lands of Russian Empire in the second half of the nineteenth – early twentieth centuries. It is emphasized that primary schools have different types of educational institutions that provided primary education: public and private, urban and rural. The main types of primary school in 1861-1917 were zemki schools, exemplary schools of the Ministry of Education, church parish schools, school of literacy (in villages); city parish schools and municipal schools (in cities). It is specified that the periodical publications of the second half of XIX and the beginning of the XX centuries, which published the works of teachers, managers, is an integral part of the source of the research regarding the problem dealing with the problem of management of the initial element of education, in particular: «The Bulletin of Education» (1890-1917), «The Journal of the Ministry of Public Education» (1834-1917), «Russian Thought» (1880-1918), «Russian School» (1890-1917) and other ones. In numerous monographs, memoirs and methodical manuals for primary school, national teachers and managers characterized the mechanisms of management of the initial link of education, as follows: M. Bunakov, B. Veselovsky, V. Vodovozov, B. Hrinchenko, M. Demkov, Ye. Zvyahintsev, P. Kaptierev, M. Korf, M. Pyrohov, S. Rusova, A. Teplov, D. Tykhomyrov, H. Falbork, V. Charnolusky, M. Chekhov. There have been generalized some ideas concerning primary school managing on the basis of the analysis of the works by S. Blonsky, O. Holovnina, M. Drahomanova, M. Kostomarov, M. Korf, A. Lkhvitsky, P. Milyukova, M. Sukhomlynova, O. Okolsky, V. Farmakovskiy and others. The directions of improving modern primary school management in Ukraine, taking into account the structural historical heritage, have been singled out.

Keywords: primary school, administration, staff, inspector, system management, rural school, school district, the history of primary education.

Подано до редакції: 11.03.2017 р.

Рекомендовано до друку: 25.03.2017 р.

Рецензент: д.пед.н., професор В. В. Нестеренко